
RATSIONAALSUSEST, REEGLITEST JA MORAALIST

Jüri Sepp

Räägin täna ratsionaalsusest, reeglitest ja moraalist. Esmalt täpsustan, et võtan jutuks *majandusteadusliku käsitluse* ratsionaalsusest, mis eeldab inimeselt oma kasu maksimeerimist väliste kitsenduste piires. Lihtsamalt öeldes räägin oma huvide arvestamisest. Seejuures jätan kõrvale küsimuse, kas inimesed üldse on ratsionaalsed. Usun, et igäiks on piisavalt kohanud elus omakasu-püüdlikkust, et tunnistada vähemalt vajadust selle uurimise järele. Tõstatan hoopis *kaks muud probleemi*: 1) kas ratsionaalsus on kasulik ja 2) kas ratsionaalsus on moraalne? Mõlemas küsimuses tundub peituvat teatud vastuolu või dilemma. Aga vaatleme neid lähemalt.

Majandusteadust ja -teadlasi süüdistatakse tihti ratsionaalsuse liigses tähtsustamises, sest suure osa maailma probleemidest võib just ratsionaalsuse ja egoismi kraesse ajada. Näiteks tuuakse mitmesugused *kriisid*, olgu siis äri- või riigirahanduses eesotsas Lehman Brothersi või Kreekaga. Samasse suurde patta võib panna aga ka taaskäivituva võidurelvastumise, riikide katsed hoida kunstlikult, lubamatu riigiabiga elus oma lennufirmat või mõnda muud ettevõtet ning lõpuks ka meie oma skandaalimaigulised katsed tirida ülikooli eelarvetekki just enda peale. Kõigil juhtudel on *lõppkokkuvõttes* raske näha mingit kasu ja kasusaajat. Kas siis tõesti on ratsionaalsus vaid tee irratsionaalsuseni?

Kõne Tartu Ülikooli kui rahvusülikooli 96. aastapäeva aktusel 1. detsembril 2015 ülikooli aulas.

On — siis, kui me ei oska või ei taha vahet teha lühi- ja pikaajalise ratsionaalsuse vahel. See, mida peame irratsionaalseks, on sageli tõesti lühiajalise ratsionaalsuse otsene tagajärg. Selliste juhtude jaoks on ühiskonnateadlased võtnud kasutusele “sotsiaalse dilemma” mõiste. Mulle endale meeldib siinkohal rääkida hoopis *ratsionaalsuslõksust*.

Kust need lõksud tulevad? Rahanduskriisidest on läinud käibebebe lihtne seletus: kui on võimalik mingi tegevuse *tulud erastada ja kulud sotsialiseerida*, siis on ratsionaalsuslõks käes. Ja muidugi ei kohta me sellist kiusatust üksnes rahandusriskide võtmisel ja lõhki laenamisel. Sellega puutume kokku igasuguste ühisressurside, olgu siis keskkonna, ühistranspordi või organisatsioonikultuuri egoistlikul kasutamisel, või veelgi laiemalt — igasuguses kollektiivses tegevuses. On ju nii ahvatlev jätta tulud ikka endale ja kulud teistele.

Ratsionaalsusega teiste arvel on aga üks häda. See võib pöörduda lõppkokkuvõttes iseenda vastu ja olla sellisena *irratsionaalne* ehk mõttetu ja kahjulik nii igale kavalpeale-rehepapile endale kui ka kõigile asjaosalistele kokku. Asja tuumaks on siin just see, et kaotajaks võib lõpuks osutuda ratsionaalselt käituda üritav isik ise.

Kes meist ei teaks tuntud vangidilemmat. Igaüks võib lasta enast petta või muul moel alt tõmmata korra või paar, aga igavesti peksupoisiks ei taha meist jääda keegi. Igaühel eraldi on olukorlast pääsemiseks võimalik vaid löögile löögiga, reetmisele reetmisega vastata, et mitte olla see loll, kes saab kirikuski peksa. Aga lõpuks on kõigil silmaalused sinised. Kord veerema hakanud laviini on raske peatada. Kreekagi oli vaid rahanduskriisi jäämäe veepealne osa. Veelgi hullem on, et uue külma ja kuuma sõja eskaleerumise ohtu tajume me kõik.

Kas lõksudest on võimalik ka pääseda või on tegemist sotsiaalsete mustade aukudega? Siinkohal olemegi jõudnud meie teise võtmesõnani, milleks on koostööd ja kollektiivset ratsionaalsust tagavad või vähemalt soosivad *mängureeglid* ehk *institutsioonid*. Just nende ülesandeks on suunata indiviidide lühiajaline kasuarvestus pikaajalise, või kui soovite, siis ka kollektiiv-

se ratsionaalsuse teele. Kuidas on see võimalik? Majandusteadlaste vastus sellele on: tuginedes just indiviidide ratsionaalsusele — luues neile uusi ja muutes vanu kasuvõimalusi ehk *stiimuleid*. Mitte ilmaasjata ei nimetanud moodsa majandusteaduse üks suuremaid esindajaid, äsjalahkunud Douglass North institutsiooni “ühiskondlikeks stimuleerimissüsteemideks”.

Inimkonna ajalugu võib pidada eelkõige *institutsioonide ajaloos*, sest läbi aja on ühiskonna progress olnud seotud uute mängureeglite leidmisega parasjagu aktuaalsete ratsionaalsuslõksude ohjamiseks. Üks inimkonna suurimaid sotsiaalseid uuendusi on olnud muidugi *riigi* leiutamine, mis võimaldas üksikisikute koostevusest kodanikena kaotada hulga kahjulikke lõkse. Ainuüksi elementaarne õiguskord ja omandiõiguste tagamine riigi poolt korrastasid kodanike koostevust sedavõrd, et sai võimalikuks ühiskondlik areng paljudel elualadel.

Selles kontekstis on mõistetav Francis Fukuyama soov *maailmariigi* järele. Küllap oleks üleilmne võim tõesti suuteline ohjama nii Euroopa võlakriisi kui ka perspektiivituud vägikaikavedamisi Ukrainas ja Lähis-Idas. Aga praegu on see vaid olematu võimalus, võiks isegi öelda, et üks kõrgema tasandi ratsionaalsuslõks, millest me ei oska väljuda. Praegune maailmakord peab üleilmse keskvõimu asemel hakkama saama ebatäiuslikumate lahendustega, olgu siis mitteformaalse politseiniku USAga või mitmesuguste rahvusvaheliste lepetega suveräänsete riikide vahel, mida on paraku äärmiselt raske teha lõpuni vettpidavaks. Globaalse soojenemise ja keskkonnakriisi ohjamise vaevarikas edenemine on siin ilmekaks näiteks. Aga otsingud käivad. Kõik viimase aja reformid Euroopa Liidus, näiteks pangandusliidu loomine, riigieelarvete kooskõlastamine, sanktsioonide “automatiseerimine” jms on ju mõeldud selleks, et vältida rahanduslikke ratsionaalsuslõkse.

Paraku teeb elu ja selle korraldamise keeruliseks see, et mitte kõik ratsionaalsuslõksud pole ühiskondlikult kahjulikud ehk irratsionaalsed. Sellega seoses pakub majandusteadlastele muidugi erilist huvi *turukonkurents*, mis pole ju midagi muud kui seadusega kindlustatud ratsionaalsuslõks ühel ja samal turupoolel. Konkurentide koostööd tunneme hästi kartelli nime all ja selle välis-

tamiseks teevad arenenud riigid suuri jõupingutusi. Sest see koostöö, mis oleks nii ahvatlev ettevõtjatele, ei oleks seda teps mitte tarbijatele. Kapitalismi edu rajaneb suurel määral just niisugusel konkurentsil. See on rohkem või vähem edukalt üle kantud ka teadusesse, demokraatlikku poliitikasse ning teistesegi eluvaldkondadesse. Siin rakendatakse ratsionaalsuslõksu tüüpiline käitumine — kasu saamine konkurentide arvel — *ühiskondliku heaolu teenistusse*. Seda muidugi koos vastava reeglite süsteemiga või pigem nende *reeglite abil*, mis välistavad Thomas Hobbesi “kõigi sõja kõikide vastu”.

Jääda üldsõnaliseks turu ja konkurentsi apologeediks oleks siiski liiga primitiivne, ja mitte ideoloogiliselt, vaid pigem teadlasena. Asi on selles, et elus ei ole kõik konkurentsiootsused ja -abinõud vajaduse korral lihtsalt tagasivõetavad. Majanduses räägitakse palju, eriti pärast Oliver Williamsoni Nobeli-preemiat 2009. aastal, *uputatud ehk pöördumatutest kuludest ja spetsiifilistest investeringutest*. Kui konkurents ähvardab kedagi oht, et ebaõnnestunud investeringud lähevad suures osas kaduma, siis kehtib muidugi vana reegel, et üheksa korda mõõda ja üks kord lõika... kui üldse. Maandamata riskiga investeringud jäävad sageli lihtsalt tegemata. Näiteks just sellest räägivad meie teadlased, kui kritiseerivad Eesti teadusrahastamise liigset projekti- ja konkurentsipõhisust. Süvaspetsialiseerumist mõnes valdkonnas ei saa rajada lühiajalistele lepingutele, see ei vasta riski suurusele. Vaja on püsisuhteid tellija/rahastaja ja teadlase vahel, kes peab võtma endale riski minna mööda kitsast mägirada, kust tagasipöördumine on kui mitte võimatu, siis vähemalt raske ja aeganõudev. Antud juhul on nõudmise-pakkumise püsisuhe ehk vertikaalne integratsioon võimalik institutsionaalse rahastamise sildi all.

Nüüd siis teise küsimuse juurde. Nii mõnedki moraalitundlikud kodanikud ja valijahääli otsivad poliitikud tahavad kuulutada moraalil *tingimusteta prioriteediks* individuaalse ratsionaalsuse ees. Paraku ei saa moraal individuaalsele kasutaotlusele kaua vastu panna, sest konkurentsi tingimustes langevad just kasu mittearvestavad moraalised asjaosalised kaugemas tulevikus *mängust välja*. Kuidas sellest ummikust pääseda?

Karl Marxil ja tema järgijatel oli siin pakkuda oma arvates lõplik ja lihtne lahendus: humaansuse ja solidaarsuse nimel tuleb *konkurents likvideerida*, sest just konkurents ei lase ka heatahtlikel ettevõtetel moraalselt tegutseda. Konkurentsi kõrvaldamise praktiline maailmaajalooline katse kommunismi sildi all ei andnud paraku julgustavaid tulemusi.

Õnneks on olemas teine tee. Ideelise aluse pakub siin *õhtumaine-kristlik eetikatradsioon*. Ükski selle traditsiooni kolmest suurest printsiibist ei keela ega mõista hukka individuaalset kasutaotlust kui sellist. Ei tee seda *kuldne reegel*: kohtle teisi nii, nagu sa tahad, et teised sind kohtleksid, või negatiivselt sõnastades: ära tee teistele seda, mida sa ei taha endale tehtavat. Ei välista omakasu ka Immanuel Kanti *kategoriline imperatiiv*: toimi vaid niisuguse maksimi järgi, mille puhul sa võid tahta, et see saaks ülddiseks seaduseks. Ka *kristlik armastusekäsk* ei ütle, et sa pead armastama oma ligimest rohkem kui iseennast. See ütleb: sa pead oma ligimest armastama *nagu ennast*. Individuaalne kasutaotlus kui selline pole seega amoraalne.

Moraalse ja ebamoraalse käitumise piirijoon ei kulge altruismi kui moraali ja egoismi kui moraalituse vahel, vaid kahe erineva individuaalse kasutaotluse ehk ratsionaalsuse vahel. Ühel juhul saavad kasu ka teised, teisel juhul saadakse isiklikku kasu teiste arvel. Lühidalt: piir jookseb *vastastikuse ja ühepoolse kasu* taotlemise vahelt.

Kuidas aga saavutada, et ühepoolsest individuaalsest kasust saaks vastastikune ja sellega *moraalne kasu*? Üks lahendus on majandusteadlastele ammu tuntud. *Tsiviliseeritud turumajandus* vähemalt pürgib sennapoolesse, et kasumeid saaks just ja isegi ainult need, kel on oma kaasinimestele midagi nende soovitatavat pakkuda. Meenutame moraalifilosoofi Adam Smithi: “See ei ole mitte lihunik, õllepruuli või pagari heasoovlikkus, millele võlgname tänu oma lõunasöögi eest, vaid nende hoolitsus omaenda huvide eest. Me ei pöördu mitte nende humaansuse, vaid nende enesearmastuse poole ja ei räägi neile kunagi omaenda vajadustest, vaid nende kasust.” Idee, millega moraalifilosoof sai ökonoomika kui uue teaduse isaks, on taandatav lühisõnumiks: indiviidide heaolu

kollektiivis ei sõltu nende heatahtlikkusest. Otse vastupidi. Turumajandus on hoopis *solidaarsus omakasu järgimise alusel*.

Avalik diskursus ei suuda seda alati mõista. Ilmneb kalduvus kasutaotlust kui niisugust alavääristada. Tänapäeva ühiskond ei mängi aga nullsummamänge, milles ettevõtete kasum oleks alati vaeste arvel saadud. Hoopis olulisem oleks leida nii majanduses, poliitikas kui ka haridusmaastikul sellised reeglid, selline elukorraldus, mis paneks meid *lühiajalise ja ühepoolse kasu* asemel mõtlema *pikaajalisele vastastikusele kasule* ning toetaks moraalist käitumist sellele *ratsionaalse aluse* pakkumisega. Just selline ülesanne seisab Eesti Vabariigi ja ka tema Tartu Ülikooli ees.

JÜRI SEPP (sünd. 1952) lõpetas Tartu Ülikooli majandusküberneetika erialal 1980, majandusteaduste kandidaat 1982. TÜ majandusteaduskonna teadur 1975–1980, vanemõpetaja 1980–1984, dotsent 1984–1994, majanduspoliitika korraline professor 1994. a-st; majandusteaduskonna dekaan 1996–2005, prodekaan 2005–2013; EV kaubandusministeeriumi aseminister 1990–1992, Eesti Panga nõukogu liige 1998–2008. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Riigi roll akadeemilises majandushariduses” (2000, nr 8, lk 1700–1709).